

Любов Корнійчук
Острого

ПОСТАТЬ М. ГРУШЕВСЬКОГО У ТВОРЧОМУ ДОРОбКУ А. ЖУКОВСЬКОГО

У статті характеризуються дослідження відомого українського історика Аркадія Жуковського про Михайла Грушевського. Зроблено спробу охарактеризувати праці науковця, присвячені різним аспектам життя, діяльності та наукового доробку видатного українського вченого.

Ключові слова: *А. Жуковський, грушевськознавство, Українське історичне товариство, історіографія.*

In this article author characterizes the famous Ukrainian historian Arkadiy Zhukovskiy's studies on M. Hrushevskiy. Also there's made an attempt to characterize scholar's works devoted to the different aspects of M. Hrushevskiy's life, activity and scientific contribution.

Key words: *A. Zhukovskiy, Hrushevskiy studies, Ukrainian Historical Association, historiography.*

Однією з основних тенденцій в розвитку історіографії на даному етапі є дослідження життя, діяльності та творчості провідних українських істориків, що в силу різних обставин мешкали і продовжують мешкати за межами України. До таких істориків належить в минулому голова Наукового товариства імені Шевченка в Європі (далі – НТШ в Європі), іноземний член НАН України професор Українського вільного університету Аркадій Іларіонович Жуковський. Його наукові зацікавлення переважно зосереджувались на історії Буковини та історіографії церкви, однак в його творчому доробку представлені й інші напрямки досліджень, зокрема, одним із них є вивчення постаті Михайла Грушевського. Дослідження науковця з даної тематики є складовою української зарубіжної історіографії, зокрема, грушевськознавства в діаспорі, розвиток якого охарактеризовано в статті А. Атаманенко¹, в тому числі згадуються і праці Аркадія Іларіоновича.

Постать М. Грушевського є знаковою в українській історії і науковці неодноразово звертались до вивчення його поглядів чи малодосліджених періодів життя. Одним із найвідоміших дослідників життєвого шляху та творчого доробку історика є професор Кентського державного (США) та Українського вільного

(Німеччина) університетів, засновник і голова Українського історичного товариства (далі – УІТ), голова Історичної секції Української вільної академії наук у США, редактор журналу «Український історик» Любомир Винар. Вчений – автор численних публікацій, що присвячені різним періодам життя М. Грушевського, проблемам його наукової і громадсько-політичної діяльності, а також саме він здійснив науково-теоретичне обґрунтування нової галузі українознавчих досліджень – грушевськознавства. В статті «Як став грушевськознавцем»² Л. Винар виокремив причини, що спонукали його до вивчення життя та творчого доробку М. Грушевського. Окрім Л. Винара згадаємо таких дослідників, що займалися згаданою проблематикою, як В. Тельвак, Ю. Шаповал, І. Верба, Я. Пиріг, І. Гирич, Я. Дашкевич, С. Кіржаєв та інші. Окремі з них звертались до праць А. Жуковського, наприклад, грушевськознавці Ю. Шаповал, І. Верба та В. Тельвак використали його працю про політичну та публіцистичну діяльність М. Грушевського, Л. Винар – працю про роботу вченого над виданням журналу «Україна» тощо, однак досі вони не були предметом спеціального розгляду науковців. Відтак розгляд означеної проблематики зберігає свою актуальність і заслуговує на увагу.

Варто зазначити, що Михайлові Грушевському Аркадій Жуковський присвятив праці: «Михайло Грушевський і журнал «Україна»³, «Михайло Грушевський і Франція»⁴, «Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського»⁵, «Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919 – 1924 рр.»⁶, «Mykhailo Hrouchevsky. Sa vie et son oeuvre» («Михайло Грушевський. Життя та діяльність»)⁷. Більшість праць з'явилась в «Українському історичному», оскільки його редактор Л. Винар сприяв появі грушевськознавчих досліджень на сторінках журналу, з метою розбудови грушевськознавства як нової галузі досліджень і вшанування пам'яті видатного історика М. Грушевського.

В першій з названих статей, окрім даних про сам журнал «Україна»^{*}, його профіль, структуру, авторів та участь Михайла Грушевського у редакційній роботі, подано аналіз і характеристику статей і матеріалів, які публікував у цьому періодичному виданні головний редактор. Автор статті дав оцінку журналу за окремими

^{*} Журнал виходив в Києві в 1914 – 1930 рр. з перервами в 1915 – 1916 рр. і 1919 – 1923 рр. за редакцією Михайла Грушевського як орган Українського наукового товариства в Києві і як орган Історичної секції ВУАН, відповідно 1914 – 1918 рр. і 1924 – 1930 рр.

дисциплінами та галузями, зокрема, говорив, що в журналі провідне місце серед публікацій займала історіографія, а дещо менше – козацька доба, літературознавство, мовознавство, економічні теми, мистецька ділянка, етнографія, краєзнавство, право. Також А. Жуковський зазначав, що журнал у радянській дійсності продовжив традиційну лінію українознавчих дисциплін, мінімально звертаючи увагу на новостворені обставини. До певної міри журнал «Україна» був не тільки науковим журналом українознавства, але він виконував загальнонаціональну і навіть політичну роль⁸. У висновках автор вказав на те, що під впливом подій 1917 – 1920 рр. М. Грушевський вже не наполягав на своїх народницьких поглядах, а зробив певне зрушення в бік державної наукової ідеології⁹. Засновник грушевськознавства проф. Л. Винар також зазначав, що М. Грушевський пройшов певну історіографічну еволюцію, що «найкраще видно в його інтерпретації доби Хмельницького та доби гетьманування Мазепи»¹⁰, також вчений зазначав, що наукова критика історичних концепцій Грушевського може базуватися лише на аналізі його наукових праць, натомість політична і суспільно-громадська діяльність – на основі політичної та ідеологічної публіцистики, а відтак не доцільно його політичні погляди переносити в площину наукових¹¹. Відомий дрогобицький грушевськознавець В. Тельвак слідом за Л. Винаром стверджував, що зведення спадщини Михайла Грушевського до «народництва» чи до «державництва» є, по суті, «війною цитат» без урахування контексту та характеру праць історика і призводить до викривлення оцінки історичної концепції вченого, оскільки при цьому не враховується все розмаїття його ідей¹². Про складний процес еволюції поглядів історика в процесі його політичної діяльності говорив також дослідник В. Потульницький¹³. В цілому А. Жуковський дуже високо оцінив редакторську роботу М. Грушевського і відзначив важливе значення редагованого ним журналу «Україна». Інші грушевськознавці, зокрема, Ю. Шаповал та І. Верба теж зазначали, що Грушевський фактично був єдиним з керівників академічних установ, який зміг добитися того, що журнал став гонорарним виданням, а це в свою чергу давало можливість замовляти статті з виплатою авансів, що було реальною матеріальною підтримкою вчених¹⁴.

Стаття «Михайло Грушевський і Франція» присвячена висвітленню діяльності М. Грушевського під час подорожей до Франції в 1903 і 1919 роках. Дослідник у статті представив огляд франкомовної історії України М. Грушевського 1920 р. – «Abrégé de l'histoire

de l'Ukraine» («Короткий нарис історії України»). На думку А. Жуковського, ця книга дала змогу французькому читачеві простежити безперервний історичний розвиток українського народу, однак М. Грушевський не відмовився в ній від своїх народницьких поглядів, свідченням чого була його увага до народних мас як рушійної сили і відповідно применшення ролі окремих історичних постатей, зокрема, Івана Мазепи¹⁵. Окрім характеристики франкомовної історії України М. Грушевського, А. Жуковський зробив огляд інших його франкомовних розвідок та рецензій і відзначив їхню важливість. Історик вважав головним завданням НТШ в Європі – видання французькою мовою монографії про М. Грушевського¹⁶, яка, як відомо, побачила світ лише через п'ять років після виходу вказаної публікації. Аркадій Іларіонович стверджував, що політична діяльність Грушевського французами була оцінена переважно критично, натомість вони висловлювали високу оцінку його наукової діяльності, свідченням чого стала низка привітань, надісланих з Франції до президії ювілейного комітету відзначення 60-річчя вченого¹⁷. Про високі оцінки здобутків наукової та організаційної діяльності українського вченого та про авторитетність його наукових праць в західноєвропейських колах говорив також В. Тельбак у монографії про прижиттєві оцінки творчості М. Грушевського¹⁸. На думку вченого, свідченням високого авторитету Михайла Грушевського були відзначення його ювілею не лише в Україні, а й за її межами¹⁹. Тобто в цілому науковці відзначали роль наукової спадщини М. Грушевського в світових масштабах, а не лише в регіональних.

Окремо слід охарактеризувати статтю А. Жуковського «Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського». Цікавою вона є не лише з позиції відтворення поглядів М. Грушевського на діяльність І. Мазепи, а й з точки зору бачення Аркадія Іларіоновича історичної ролі обох постатей української історії, тобто і Михайла Грушевського, і Івана Мазепи. Науковець порівнював їх і говорив, що їхні долі були схожі, адже вони не знайшли спільної мови з владою і оцінка їх діяльності за радянських часів була негативною. Зокрема, дослідник зазначав: «Іван Мазепа і Михайло Грушевський – дві великі постаті української історії, перший є представником українського самостійництва за козацької доби, другий – будівничим й ідеологом української державності модерних часів...»²⁰. Оскільки на даному етапі розвитку української історіографії відбувається переоцінка діяльності історичних діячів, то, на думку історика, не слід втрачати міру і пам'ятати, що історична наука спирається на факти,

а тому давати оцінку певним подіям чи діячам потрібно об'єктивно, а не спираючись виключно на їх національну вагу²¹. А Жуковський перерахував праці М. Грушевського, в яких подано аналіз діяльності гетьмана, а також висвітлив погляди історика на його політичну і культурно-освітню діяльність. При цьому автор статті вказав на те, що М. Грушевський досить високо оцінював саме культурно-освітню діяльність І. Мазепи, а союз із шведами вважав ініціативою козацької старшини і не вбачав в цьому особливої ролі гетьмана²². В підсумку А. Жуковський відзначив, що «в інтерпретації Михайла Грушевського, на основі розглянутих праць і статей про Івана Мазепу, виходить досить чорний портрет «Великого гетьмана»²³. Таку ситуацію дослідник пояснює тим, що через народницькі погляди Грушевський надавав перевагу соціально-економічним і просвітницько-культурним аспектам суспільного життя над державно-політичними, а коли еволюціонував до державницьких поглядів, то про Мазепу вже не писав²⁴.

Не випадково предметом однієї з статей Аркадія Жуковського став період перебування Михайла Грушевського в еміграції у 1919 – 1924 рр., адже він до сьогодні є одним із найменш досліджених етапів його діяльності. Стаття «Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919 – 1924 рр.» присвячена характеристиці політичної та публіцистичної діяльності, що автор неодноразово підкреслив, зазначаючи, що не дає оцінки його науковій праці. Аналізуючи наявні публікації, що стосуються вказаного періоду життя М. Грушевського, А. Жуковський вважав, що не слід заперечувати всі факти, наведені в статті українського радянського історика Ф. Шевченка «Чому Михайло Грушевський повернувся на Україну?», а необхідно лише відкидати ідеологічні нашарування, різноманітні кліше. Також дослідник своїм основним завданням вважав не оцінку діяльності історика в еміграційний період, а представлення його політичних та ідеологічних поглядів²⁵, разом з тим вчений висвітлив також питання причин повернення історика на Україну. На думку Аркадія Іларіоновича, на позицію офіційних радянських кіл відносно повернення М. Грушевського на Україну вплинув його відхід від політики²⁶. Важливу роль відвів автор статті характеристиці публіцистичної діяльності історика і зазначив, що «саме в публіцистиці Грушевський виявився блискучим майстром, а його творчість на цьому відтинку мала великий вплив на формування громадської думки тогочасного українського суспільства»²⁷. Підсумовуючи характеристику публіцистики М. Грушевського,

А. Жуковський підкреслив, що, не зважаючи на можливо в деякій мірі контрверсійні погляди історика в еміграційний період, він був «завзятим поборником соборності всіх українських земель, таким він залишився і в радянських обставинах»²⁸. Дослідник припускав, що М. Грушевський сподівався в нових умовах продовжити працю на благо українського народу, оскільки його еміграційна діяльність ознаменувала собою лише нереалізовані наміри і заходи як закордонного делегата і морального керівника партії та закриття всіх редагованих ним друкованих органів. Певну роль в його поверненні відіграли й персональні амбіції його колишніх співробітників В. Винниченка та М. Шаповала, які заважали йому зайняти провідне місце, на яке він безперечно заслуговував²⁹. На думку Л. Винара, було дві головні причини повернення Грушевського на Україну: бажання продовжити працю над «Історією України-Руси», яка не була можливою на еміграції, а також прагнення ділити долю українського народу на рідних землях та долучитися до подальшого розвитку української національної культури³⁰.

Слід також зауважити, що автори монографії «Михайло Грушевський» Ю. Шаповал та І. Верба погоджувались із зауваженням Аркадія Іларіоновича стосовно того, що в кінці перебування на еміграції М. Грушевський залишився в ізоляції з невеликою групою найближчих дорадників, які згодом повернулись з ним на Україну³¹. Дослідники вважали, що історик не міг змиритись із думкою, що українська еміграція не бажає «інвестувати» у його радянофіліство і соціалістичні орієнтації³². Як і А. Жуковський, автори монографії трактували повернення вченого на Україну як закономірний крок. Однак Аркадій Іларіонович вважав це повернення помилкою М. Грушевського, а Ю. Шаповал та І. Верба говорили лише про його надії на переродження комуністичного режиму та про те, що сам Грушевський своє повернення вважав компромісом³³. Компромісом в ім'я наукової праці для культурних і національних потреб українського народу назвав повернення вченого на Україну і автор статті «Наукова діяльність М.С. Грушевського в еміграції (1919 – 1924 рр.)» В. Потульницький³⁴. Українська дослідниця В. Піскун вважала, що вчений навіть не уявляв себе поза межами українського культурно-буттєвого простору і його повернення було очевидним, а для більшовиків воно було потрібним не тільки для того, щоб він стверджував визнання їхньої влади, а й з метою створення у народі ілюзії незалежної радянської України³⁵.

Аркадій Жуковський є редактором історико-біографічної мо-

нографії «Mykhailo Hrouchevskyi sa vie et son oeuvre» («Михайло Грушевський. Життя та діяльність»), що вийшла в 1997 р. в Парижі. Книга складається з п'яти розділів. Зокрема, у першому розділі редактор здійснив виклад життєвого шляху, охарактеризував схему історії України М. Грушевського та його працю під час подорожей до Франції. Другий розділ складають привітання М. Грушевського з 60-літтям, які надсилали французькі вчені, у третьому і четвертому розділі подано окремі праці вченого і в останньому розділі – бібліографію. А. Жуковський дав досить високу оцінку діяльності Михайла Грушевського, а його «Історію України-Руси» назвав «свого роду історичною енциклопедією України»³⁶. Одним із найбільших досягнень науковця, дослідник вважав його схему історії України, а також те, що концепції його праць фактично стимулювали національне відродження України на початку ХХ століття³⁷. Аркадій Лларіонович вважав, що історик ще мало відомий у Франції і тому необхідним є вивчення його внеску в розвиток української історичної науки та в політичне життя України³⁸. Видання цієї монографії стало втіленням довгоочікуваних сподівань науковця на поширення інформації про видатного українського вченого М. Грушевського у Франції.

Варто зазначити, що Аркадій Жуковський був учасником і співорганізатором ряду конференцій, присвячених вшануванню пам'яті Михайла Грушевського. Зокрема, 27 серпня – 1 вересня 1990 р. в Києві відбувся Конгрес українців, організований Міжнародною асоціацією українців і Академією Наук УРСР, а також Республіканською асоціацією українців. А. Жуковський виступив на конгресі з доповіддю «М. Грушевський і журнал «Україна»³⁹, яка потім лягла в основу його однойменної статті, що з'явилась в «Українському історичному». Аркадій Лларіонович входив до Академічного комітету для відзначення 125-ліття з дня народження Михайла Грушевського. Комітет був створений з ініціативи Президії УІТ за співпраці з Науковою радою при СКВУ і головним завданням його була допомога в організації наукових конференцій, присвячених М. Грушевському.

9 червня 1991 р. УІТ і НТШ в Європі спільно провели першу наукову конференцію, присвячену 125-літтю з дня народження М. Грушевського. Конференція відбулась в залі бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі, з доповіддю «М. Грушевський і НТШ» виступив Аркадій Жуковський, також виступили Любомир Винар, Віктор Заруба, Зеновія Франко. В другій частині конференції відбувся «дис-

кусійний стіл», присвячений тогочасному станові грушевськознавства в Україні і на Заході. В дискусії взяв участь і А. Жуковський. Конференція офіційно започаткувала ювілейний рік М. Грушевського⁴⁰.

27-29 серпня 1991 р. у Львові відбулась ювілейна наукова конференція «М. Грушевський – визначний український вчений, державний діяч, громадянин», організована НТШ в Україні, УІТ і Республіканською асоціацією українців, на якій з доповіддю «Зв'язки Михайла Грушевського з науковими установами та центрами Європи» виступив Аркадій Іларіонович⁴¹. 27 серпня відбулось посвячення пам'ятного каменя під пам'ятник М. Грушевському у Львові. Під час урочистостей А. Жуковський виступив з короткою промовою⁴².

26-28 жовтня 1994 р. заходами Львівського державного університету ім. І. Франка, НТШ, УІТ, Відділення історії, філософії і права НАН України і товариства «Просвіта» відбулась конференція «Михайло Грушевський і Західна Україна», присвячена діяльності Грушевського в Галичині і в Львівському університеті. На конференції Аркадій Іларіонович виголосив доповідь⁴³. Пізніше А. Жуковський увійшов до Міжнародного академічного комітету для вшанування 130-ліття з дня народження Михайла Грушевського, що діяв при Президії УІТ з 1996 р. Заходами комітету 15 жовтня 1996 р. в Парижі проведена ювілейна наукова конференція для відзначення 130-ліття народження М. Грушевського. На цій конференції виступив А. Жуковський з доповіддю «Михайло Грушевський і Франція», в якій проаналізовано зв'язки М. Грушевського з французькими істориками та політиками. Автор розглянув «Всесвітню історію» М. Грушевського, зокрема, розділи, присвячені історії Франції. Аркадій Іларіонович запропонував опублікувати французькою мовою монографію про відомого українського історика, в якій крім біографічних даних про вченого планували видати деякі статті з загально-українознавства і дещо з його публіцистики⁴⁴.

В цілому можна ствердити, що грушевськознавчі праці Аркадія Жуковського в основному були присвячені малодослідженим на той час сторінкам діяльності історика. В них автор старався залучати широке коло джерел, зокрема, праць і листів самого Михайла Грушевського. Аркадій Іларіонович хотів поширити знання про науковця у Франції і з цією метою видав франкомовну монографію про його життя та діяльність. Дослідник прагнув дати об'єктивну характеристику його роботи і вважав, що «велика повага до коло-сальної праці М. Грушевського, основоположника модерної укра-

їнської історіографії, не звільняє нас бачити всі аспекти його історичної оцінки і політичної діяльності»⁴⁵. Зокрема, А. Жуковський не погоджувався із М. Грушевським в питанні засудження ним всієї діяльності І. Мазепи, а також неоднозначно оцінював діяльність вченого в еміграції у 1919 – 1924 рр. та його повернення на Україну. Однак, попри це, Аркадій Іларіонович вважав, що провідна роль вченого і в науковому, і в політичному житті України не підлягає сумніву, а відтак його науковий доробок необхідно популяризувати за кордоном для поширення достовірних знань про українську історію на противагу офіційній радянській схемі. Внесок Аркадія Жуковського в розвиток грушевськознавства є лише одним із кроків на шляху до реалізації вищевказаної мети, історик не лише досліджував окремі аспекти діяльності М. Грушевського, а й був одним із ініціаторів проведення конференцій на його пошану, які сприяли визначенню здобутків та перспектив розвитку грушевськознавства.

Джерела та література:

¹ Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі / А. Атаманенко // Український історик (далі – УІ). – 2006 – 2007. – №4 (172) – 1-2 (173-174). – С. 154-182.

² Винар Л. Як я став грушевськознавцем (Замість передмови) / Л. Винар // Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 8-17.

³ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» / А. Жуковський // УІ. – 1986. – Ч. 1-2 (89-90). – С. 5-20.

⁴ Жуковський А. Михайло Грушевський і Франція / А. Жуковський // УІ. – 1991 – 1992. – Ч. 3-4 (110-111), 1-4 (112-115). – С. 306-318.

⁵ Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського / А. Жуковський // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1998. – №6. – С. 134-145.

⁶ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919 – 1924 рр. / А. Жуковський // УІЖ. – 2001. – №1. – С. 96-125.

⁷ Mykhailo Hrouchevsky. Sa vie et son oeuvre / Red. A. Joukovsky. – Paris, 1997. – 167 p.

⁸ Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал «Україна» / А. Жуковський // УІ. – 1986. – Ч. 1-2 (89-90). – С. 18-19.

⁹ Там само. – С. 19.

¹⁰ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934). У 50-ліття смерті / Л. Винар. – б.м.: «Сучасність», 1985. – С. 44.

¹¹ Винар Л. Як я став грушевськознавцем (Замість передмови) / Л.

Винар // Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995. – С. 11.

¹² Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття) / В. Тельвак. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – С. 18.

¹³ Потульніцький В. Наукова діяльність М.С. Грушевського на еміграції (1919 – 1924 рр.) / В. Потульніцький // УІЖ. – 1992. – №2. – С. 52.

¹⁴ Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський / Ю.І. Шаповал, І.В. Верба. – К.: Альтернативи, 2005. – С. 239.

¹⁵ Жуковський А. Михайло Грушевський і Франція / А. Жуковський // УІ. – 1991 – 1992. – Ч. 3-4 (110-111), 1-4 (112-115). – С. 313.

¹⁶ Там само. – С. 318.

¹⁷ Там само. – С. 311.

¹⁸ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XX – 30-ті роки XX століття) / В. Тельвак. – К.; Дрогобич, 2008. – С. 217.

¹⁹ Там само. – С. 301.

²⁰ Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського / А. Жуковський // УІЖ. – 1998. – №6. – С. 134.

²¹ Там само.

²² Там само. – С. 141.

²³ Там само. – С. 142.

²⁴ Там само.

²⁵ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С. Грушевського на еміграції 1919 – 1924 рр. / А. Жуковський // УІЖ. – 2001. – №1. – С. 99.

²⁶ Там само. – С. 109.

²⁷ Там само. – С. 110.

²⁸ Там само. – С. 123.

²⁹ Там само. – С. 123.

³⁰ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський... – С. 13.

³¹ Шаповал Ю.І. Вказ. праця. – С. 221.

³² Там само.

³³ Там само. – С. 224.

³⁴ Потульніцький В. Вказ. праця. – С. 55.

³⁵ Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття) / В. Піскун. – Київ; Нью-Йорк, 2006. – С. 485.

³⁶ Mykhailo Hrouchevsky. Sa vie et son oeuvre / Red. A. Joukovsky. – Paris, 1997. – P. 16.

³⁷ Ibidem. – P. 24

³⁸ Ibidem. – Р. 38.

³⁹ Перша ювілейна конференція присвячена М. Грушевському в Європі. Хроніка // УІ. – 1991. – № 1-2 (108-109). – С. 211.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Міжнародна ювілейна конференція у Львові. Хроніка // УІ. – 1991. – № 1-2 (108-109). – С. 212-213.

⁴² Посвячення каменя під пам'ятник Грушевського. Хроніка, інформація // УІ. – 1991. – № 1-2 (108-109). – С. 215-216.

⁴³ Наукові конференції. Наукова хроніка // УІ. – 1994. – № 1-4 (120-123). – С. 353.

⁴⁴ Жуковський А. Ювілейна наукова конференція в Парижі для відзначення 130-ліття народження Михайла Грушевського / А. Жуковський // УІ. – 1996. – № 1-4 (128-131). – С. 419-420.

⁴⁵ Архів Українського Історичного Товариства. – Ф. «Аркадій Жуковський». – Спр. «Спогади». – Спогади А. Жуковського від 6 грудня 1997 р. – Арк. 2.